

Albert's vriend Herman Venema ook niet zondermeer bij de Verlichting willen rekenen. De Bruïne legt de nadruk op theologische achtergronden. Hij spreekt met anderen van reformatorische Verlichting. Van de Sandt zoekt het meer in een opleving van humanistische tradities, zonder ronduit van 'Verlichting' te willen spreken. Mijn inziens terecht. Inderdaad sloot kritiek in de vroege achttiende eeuw aan bij een polyhistorisch systeem van wetenschap. Alberti doorbrak dat kader niet, hij gebruikte de rede binnen de gestelde grenzen als instrument.

Veel onderzoek zal nog moeten worden gedaan naar theologen uit de late zeventiende eeuw en de vroege achttiende eeuw. Campegius Vitringa senior, een zeer invloedrijke Franeker coccejaan, schreeuwt om een biografie. Bijzonder pijnlijk is het ontbreken van moderne syntheses van de geschiedenis van het coccejanisme in Nederland. Met het proefschrift van Van de Sandt is een flinke stap in de juiste richting gezet.

J. Roelevink

E. W. Hofstee, *Groningen van grasland naar bouwland 1750-1930. Een agrarisch-economische ontwikkeling als probleem van sociale verandering* (Wageningen: Pudoc, 1985, xiii + 422 blz., f75,-, ISBN 90 220 0873 8).

Over de agrarische ontwikkeling van de provincie Groningen in de achttiende en de negentiende eeuw is in de literatuur verschillende keren een debat gevoerd, niet in de laatste plaats naar aanleiding van de opvattingen van E. W. Hofstee. De discussie spitst zich toe op de verschuiving die zich in deze periode voordeed in het grondgebruik: de oppervlakte bouwland nam toe ten koste van de oppervlakte grasland. Vrij lang heeft men verondersteld dat het hierbij ging om een omschakeling van veehouderij naar akkerbouw, een proces waartoe de runderveepest van 1768-1773 aanleiding had gegeven en dat werd gestimuleerd door de hoge graanprijzen en de daling van de grondwaterstand aan het eind van de achttiende eeuw. In 1946 kwam Hofstee echter met een nieuwe interpretatie. De verschuiving in het grondgebruik zou zijn veroorzaakt door een gewijzigd groepsideaal van de landbouwers, waardoor aan het akkerbouwbedrijf een hogere status werd toegekend en dit bedrijfstype een voorbeeld werd om na te volgen. Noch de veeppest, noch de hoge graanprijzen konden volgens Hofstee de verschuiving van grasland naar bouwland verklaren. Deze these is sindsdien niet zonder kritiek gebleven. Slicher van Bath, Van der Poel, Dietvorst en Harten stelden dat economische motieven doorslaggevend waren en niet Hofstee's 'sociologische' factoren.

Het thans verschenen boek van Hofstee is een reactie op deze kritiek en een verdediging van zijn standpunten van 1946. Het boek bestaat uit twee delen. In het eerste deel wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling van de oppervlakte gras- en bouwland in de periode 1815-1930. Aan de hand van onder andere de uitkomsten van de kadastrale metingen, grondbelastingregisters uit de periode vóór het kadaster en de landbouwtellingen van 1862 en 1930 reconstrueert Hofstee de oppervlakte gras- en bouwland op zes peiljaren. Verder wordt uitvoerig ingegaan op de introductie van klaver en kunstweide, die een belangrijke rol speelde in de ontwikkeling van nieuwe landbouwstelsels en de daling van het percentage permanent en veeljarig tijdelijk grasland. Hofstee komt tot de conclusie dat de verschuiving van grasland naar

bouwland in hoofdzaak na 1800 plaatsvond en dat de ontwikkeling van het grondgebruik in Groningen afweek van de ontwikkeling elders in Nederland.

In het tweede deel wordt een nogal zwaar verklaringsmodel gepresenteerd, waarin 'modern cultuurpatroon' en 'reference group' centrale begrippen zijn. De stelling van Hofstee is dat de ontwikkeling van de landbouw alleen valt te begrijpen als men rekening houdt met de opkomst van het modern cultuurpatroon. In Groningen raakten de landbouwers relatief vroeg, namelijk eind achttiende eeuw, onder invloed van dit cultuurpatroon, waardoor Groningen ook in dit opzicht afweek van de landelijke ontwikkeling. Als gevolg daarvan stonden de Groninger landbouwers positief tegenover verandering en lieten ze zich bij de inrichting van hun bedrijf minder door traditie leiden. Men koos hierbij voor de akkerbouw omdat zich intussen een 'reference group' had ontwikkeld: de grote boeren langs de Dollard en de Waddenkust, die zich van oudsher op de akkerbouw hadden georiënteerd, werden het voorbeeld voor de rest van de provincie. Met hun keuze voor de akkerbouw handelden de boeren niet economisch, noch rationeel. Volgens Hofstee was, gezien de bodemgesteldheid, een gemengd bedrijf vaak wenselijker geweest. Verder stegen de prijzen van veeteeltprodukten ten opzichte van de prijzen van akkerbouwprodukten na 1818, en nog meer na ca. 1850. Hofstee verwerpt dan ook hoge graanprijzen als verklaringfactor. Ook de veepest is volgens hem geen verklaringfactor: het zwaartepunt van de verschuiving van grasland naar bouwland lag immers veel later.

De omvang van met name het eerste deel, waarin de bronnen zeer uitvoerig worden besproken, suggereert een nauwgezet onderzoek. Toch geldt dit helaas niet voor alle onderdelen. Zo stelt Hofstee dat er geen opgave van de oppervlakte klaver uit de periode vóór 1862 bekend is en maakt vervolgens een schatting van die oppervlakte in 1815. Een zinloze onderneming omdat voor een aantal gemeenten de oppervlakte klaver wél bekend is voor 1813. Een oppervlakkig archiefonderzoekje had Hofstee hier opheldering kunnen verschaffen.

Ook het verklaringsmodel, of liever de implicatie ervan, lijkt niet op te gaan: landbouwers in Groningen vóór de achttiende eeuw en buiten Groningen tot ver in de negentiende eeuw zouden traditioneel zijn, wars van elk vleugje modern cultuurpatroon, en dus niet bereid tot verandering. Uit de recent verschenen dissertatie van J. L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw* (Wageningen, 1985) blijkt echter, dat de bruto-productie en de produktiviteit in het 'traditionele' Oost-Nederland in de periode 1810-1850 veel sneller toenamen dan in Groningen. In de met Groningen vergelijkbare akkerbouwprovincie Zeeland, waar volgens Hofstee de modernisering van de landbouw pas na 1850 begon, lag volgens Van Zanden in 1810 de arbeids- en grondproduktiviteit veel hoger dan in Groningen. Van Zanden ziet in de agrarische ontwikkeling van Groningen dan ook meer het inhalen van een achterstand dan een vooroplopen in een moderniseringsproces.

Een ander bezwaar is dat Hofstee geen onderscheid maakt tussen specialisatie aan de input-zijde van de agrarische productie en de output-zijde. Een landbouwgebied met een hoog percentage grasland is voor hem hetzelfde als een veeteeltgebied. En dat is nog maar de vraag. Van der Poel heeft er al eerder op gewezen dat er in de achttiende eeuw in Groningen vermoedelijk sprake was van een gemengd bedrijf, waarin grasland in hoofdzaak de functie had van het conserveren van de bodemvruchtbaarheid, terwijl veehouderijprodukten slechts een klein deel vormden van het

totale productiepakket dat de boerderij verliet. Deze opvatting wordt bevestigd door de dissertatie van Van Zanden, waarin wordt berekend dat in Groningen in het begin van de negentiende eeuw, toen ruim 60% van de oppervlakte cultuurgrond in gras lag, het aandeel van de veehouderijproducten in de totale bruto-productie nog geen 40% bedroeg. Hofstee's conclusie dat in deze periode Groningen 'vrijwel zeker nog overwegend een veehouderijprovincie was' (85) is dan ook twijfelachtig.

In Hofstee's verklaring vervult de boer een cruciale rol. Om redenen van sociaal-culturele aard neemt hij de beslissingen over de innovaties en de specialisatie van de productie. Door deze quasi-Schumpeteriaanse benadering wordt geen aandacht besteed aan de mogelijkheid dat veranderingen aan de aanbodzijde van de economie wel eens de innovaties zouden kunnen induceren. Tekenend is dat Hofstee voorbij gaat aan het door de bevolkingsgroei sterk toegenomen aanbod van arbeid, mijns inziens één van de belangrijkste voorwaarden voor een intensiveringsproces zoals dat in Groningen plaatsvond. Zijn niet nader toegelichte opmerking, dat demografische factoren 'geen enkel aanknopingspunt' bieden in de verklaring van de agrarische ontwikkeling van Groningen (266) is zeer aanvechtbaar. De discussie over de verschuiving van grasland naar bouwland is voorlopig nog niet gesloten.

P. Priester

F. W. van Voorden, *Schakels in stedenbouw. Een model voor analyse van de ontwikkeling van de ruimtelijke kwaliteiten van 19de-eeuwse stadsuitbreidingen op grond van een onderzoek in Gelderse steden* (Zutphen: De Walburg Pers, 1983, 287 blz., f75,-, ISBN 90 6011 189 3).

In deze Delftse dissertatie wordt een hoogst actueel probleem aan de orde gesteld: de status van de negentiende-eeuwse stadsuitbreidingen. Volgens de auteur is deze stadsuitleg een logisch uitvloeisel van de stedenbouwkundige ontwikkelingen van de historische binnenstad in voorafgaande eeuwen en is daar dus onverbreekelijk mee verbonden.

Stadsbestuurders zitten waarschijnlijk niet op deze conclusie te wachten. Onder invloed van veelvuldig protest blijven ze nu wel van de oude binnensteden af, maar de bebouwing, die in de loop van de negentiende eeuw aan die binnensteden is geschakeld, valt nu, honderd jaar later, veelal ten prooi aan kaalslag ten behoeve van gigantische fantasieën in steen of overspannen beton. En zij zullen het dus niet leuk vinden als bewezen wordt dat ook met deze projecten en ontwikkelingen de binnensteden onherstelbaar verminkt worden.

Ten behoeve van de bewijsvoering ontwerpt de auteur een descriptief model. Het begrip functie staat hierin centraal. De gebruiksfuncties landbouw en veeteelt, vestiging, nijverheid, verkeer resulteren in wisselwerking met het specifieke lokale landschap tot nederzettingen en het ontstaan en de uitbouw van een stedenbouwkundige structuur. Gebruiksfuncties leiden tot concentratiefuncties: 'collectieve functies, die in de stad door middel van de bebouwing moeten worden vervuld' zoals de markt- en verdedigingsfunctie. Het gevolg hiervan is een verzameling grote en middelgrote steden met een complexe stedenbouwkundige structuur, waarbij de functies als het ware in steen verankerd zijn. De ontwikkeling van de gebruiksfuncties wordt bij die complexe structuur minder autonoom, omdat aaneengesloten bouwwerken en gemeenschappelijke rooilijnen als een gegeven kader gaan fungeren, waar moeilijker doorheen te breken valt.